

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ПОЛТАВСЬКА ПОЛІТЕХНІКА ІМЕНІ ЮРІЯ КОНДРАТЮКА»

Навчально-науковий інститут фінансів, економіки, управління та права
Кафедра публічного управління, адміністрування та права

ЗАТВЕРДЖУЮ

Проректор із науково-педагогічної роботи

Богдан КОРОБКО

«29» серпня 2025 року

РОБОЧА ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

«Управління соціальним та гуманітарним розвитком»
(назва навчальної дисципліни)

Підготовки

Бакалавра

(назва ступеня вищої освіти)

Освітньої програми

Публічне управління та адміністрування

(назва освітньої програми)

спеціальності

281 «Публічне управління та адміністрування»

(код і назва спеціальності)

Полтава
2025 рік

Робоча програма навчальної дисципліни «Управління соціальним та гуманітарним розвитком» 281 «Публічне управління та адміністрування» першого (бакалаврського) рівня вищої освіти.

Складена відповідно до освітньої програми «Публічне управління та адміністрування» 2022 року.

Розробник: Мирошніченко А.І., к.держ.упр., доцент кафедри публічного управління, адміністрування та права

Погоджено

Гарант освітньої програми (А.І. Мирошніченко)

Робоча програма затверджена на засіданні кафедри публічного управління, адміністрування та права

Протокол від «28» серпня 2025 року № 1

Завідувач кафедри публічного управління, адміністрування та права

 Інна КУЛЬЧІЙ

«28» серпня 2025 року

Схвалено навчально-методичною комісією навчально-наукового інституту фінансів, економіки, управління та права

Протокол від «29» серпня 2025 року № 1

Голова навчально-методичної комісії

 Свгенія КАРПЕНКО

«29» серпня 2025 року

1. Опис навчальної дисципліни

Найменування показників	Галузь знань, спеціальність, ступінь вищої освіти	Характеристика навчальної дисципліни
		форма здобуття освіти денна
Кількість кредитів – 6	Галузь знань <u>28 «Публічне управління та адміністрування»</u>	вибіркова
Загальна кількість годин – 180		
Модулів – 1	Спеціальність <u>281 «Публічне управління та адміністрування»</u>	Рік підготовки: 4-й
Змістових модулів – 3		Семестр 8-й
		Лекції 32 год.
Індивідуальне завдання – не передбачено	Ступінь вищої освіти <u>бакалавр</u>	Практичні 30 год.
		Лабораторні -
		Самостійна робота 118 год.
		Індивідуальна робота: -
		Вид контролю: диф.залік

Примітка.

Співвідношення кількості годин аудиторних занять до самостійної та індивідуальної роботи становить:

для денної форми здобуття освіти – 62/118

2. Мета навчальної дисципліни

Мета вивчення дисципліни «Управління соціальним та гуманітарним розвитком» полягає в тому, щоб сформувати у студентів системне розуміння процесів управління соціальною та гуманітарною сферами суспільства, а також підготувати фахівців, здатних ефективно розробляти, реалізовувати та оцінювати відповідну державну/регіональну/місцеву політику.

Вивчення навчальної дисципліни передбачає **формування та розвиток у здобувачів компетентностей**, визначених освітньою програмою, зокрема:

- Здатність розв'язувати складні спеціалізовані завдання та практичні проблеми у сфері публічного управління та адміністрування або у процесі навчання, що передбачає застосування теорій та наукових методів відповідної галузі і характеризується комплексністю та невизначеністю умов
- Здатність до пошуку, оброблення та аналізу інформації з різних джерел.
- Здатність до соціальної взаємодії, співробітництва й розв'язання конфліктів.
- Здатність забезпечувати належний рівень вироблення та використання управлінських продуктів, послуг чи процесів.
- Здатність забезпечувати дотримання нормативно-правових та морально-етичних норм поведінки.
- Здатність здійснювати інформаційно-аналітичне забезпечення управлінських процесів із використанням сучасних інформаційних ресурсів та технологій.
- Здатність розробляти тактичні та оперативні плани управлінської діяльності.
- Здатність готувати проекти управлінських рішень та їх впроваджувати.
- Здатність до дослідницької та пошукової діяльності в сфері публічного управління та адміністрування.

3. Передумови для вивчення дисципліни

Передумовою вивчення навчальної дисципліни «Управління соціальним та гуманітарним розвитком» є попередньо опановані дисципліни першого (бакалаврського) рівня вищої освіти.

4. Очікувані результати навчання з дисципліни

В результаті вивчення навчальної дисципліни «Управління соціальним та гуманітарним розвитком» студент має знати:

- Використовувати базові знання з історичних, культурних, політичних, соціальних, економічних засад розвитку суспільства.
- Знати структуру та особливості функціонування сфери публічного управління та адміністрування
- Розуміти та використовувати технології вироблення, прийняття та реалізації управлінських рішень
- Уміти здійснювати пошук та узагальнення інформації, робити висновки і формулювати рекомендації в межах своєї компетенції

5. Критерії оцінювання результатів навчання

Критерієм успішного проходження здобувачем освіти підсумкового оцінювання може бути досягнення ним мінімальних порогових рівнів оцінок за кожним запланованим результатом вивчення навчальної дисципліни.

Мінімальний поріг рівень оцінки варто визначати за допомогою якісних критеріїв і трансформувати в мінімальну позитивну оцінку числової (рейтингової) шкали.

Сума балів	Значення ЄКТС	Оцінка національною шкалою	Критерій оцінювання	Рівень компетентності
90 – 100	A	Відмінно	Здобувач демонструє повні й міцні знання навчального матеріалу в обсязі, що відповідає робочій програмі дисципліни, правильно й обґрунтовано приймає необхідні рішення в різних нестандартних ситуаціях. Власні пропозиції Здобувача в оцінках і вирішенні практичних задач підвищує його вміння використовувати знання, які він отримав при вивченні інших дисциплін.	Високий , що повністю забезпечує вимоги до знань, умінь і навичок, що викладені в робочій програмі дисципліни.
82 – 89	B	Добре	Здобувач демонструє гарні знання, добре володіє матеріалом, що відповідає робочій програмі дисципліни, робить на їх основі аналіз можливих ситуацій та вміє застосовувати теоретичні положення при вирішенні практичних задач, але допускає окремі неточності. Вміє самостійно виправляти допущені помилки, кількість яких є незначною.	Достатній , що забезпечує Здобувачу самостійне вирішення основних практичних задач.
74 - 81	C	Добре	Здобувач загалом добре володіє матеріалом, знає основні положення матеріалу, що відповідають робочій програмі дисципліни, робить на їх основі аналіз можливих ситуацій та використовує для рішення характерних/типових практичних завдань на професійному рівні. Додаткові питання про можливість використання теоретичних положень для практичного використання викликають ускладнення.	Достатній , конкретний рівень, за вивченим матеріалом робочої програми дисципліни.
64 - 73	D	Задовільно	Здобувач засвоїв основний теоретичний матеріал, передбачений робочою програмою дисципліни, та розуміє постанову стандартних практичних завдань, має пропозиції щодо напрямку їх вирішень. Розуміє основні положення, що є визначальними в курсі, може вирішувати подібні завдання тим, що розглядалися з викладачем, але допускає значну кількість неточностей і грубих помилок, які може усунути за допомогою викладача.	Середній , що забезпечує достатньо надійний рівень відтворення основних положень дисципліни.
60 – 63	E	Достатньо	Здобувач засвоїв основний теоретичний матеріал, передбачений робочою програмою дисципліни, та розуміє постанову стандартних практичних завдань, має пропозиції щодо напрямку їх вирі-	Середній , що є мінімально допустимим у всіх складових навчальної

			шень. володіє основними положеннями на рівні, який визначається як мінімально допустимий. Правила вирішення практичних завдань з використання м основних теоретичних положень пояснюються з труднощами. Виконання практичних завдань значно формалізовано: є відповідність алгоритму, але відсутнє глибоке розуміння роботи та взаємозв'язків з іншими дисциплінами.	дисципліни.
35 - 59	FX	Незадовільно з можливістю повторного складання екзамену/ заліку	Здобувач може відтворити окремі фрагменти з курсу. Незважаючи на те, що програму навчальної дисципліни Здобувач виконав, працював він пасивно, його відповіді під час практичних і лабораторних робіт в більшості є невірними, необґрунтованими. Цілісність розуміння матеріалу з дисципліни у здобувача відсутні.	Низький , не забезпечує практичної реалізації задач, що формуються при вивченні дисципліни.
0 – 34	F	Незадовільно з обов'язковим повторним вивченням дисципліни	Здобувач повністю не виконав вимог робочої програми навчальної дисципліни. Його знання на підсумкових етапах навчання є фрагментарними. Здобувач не допущений до здачі екзамену/заліку.	Незадовільний , Здобувач не підготовлений до самостійного вирішення задач, які окреслює мета та завдання дисципліни.

6. Засоби діагностики результатів навчання

Засобами оцінювання та методами демонстрування результатів навчання можуть бути:

- 1) поточний контроль
 - усне опитування
 - виконання практичних робіт
 - тестування
- 2) модульний контроль
 - тестування
- 3) підсумковий контроль
 - диференційований залік

7. Програма навчальної дисципліни

Змістовий модуль 1. Теоретико-методологічні основи соціального та гуманітарного розвитку

Тема 1. Предмет, метод і завдання дисципліни.

Визначення ключових понять: соціальний розвиток, гуманітарний розвиток, людський розвиток, соціальна сфера, гуманітарна сфера. Предмет і об'єкт дисципліни в системі публічного управління. Основні методи дослідження: системний підхід, індикаторний аналіз, порівняльний метод, інституційний аналіз, кейс-стаді. Завдання дисципліни: формування

компетентностей для управління якістю життя, соціальною інклюзією, гуманітарною політикою.

Практичне заняття № 1.

Тема 2. Модернізація системи соціальних відносин

Сутність модернізації соціальних відносин: перехід від традиційних до сучасних форм взаємодії. Глобальні фактори модернізації: глобалізація, цифрова трансформація, демографічні зрушення, кліматичні зміни. Пострадянська трансформація в Україні: від патерналістської моделі до європейської інтеграції. Вплив повномасштабної війни на соціальні відносини: посилення солідарності, волонтерства, травматизації суспільства. Перспективи модернізації в 2025–2026 роках: поствоєнне відновлення, інтеграція ВПО, ветеранів, децентралізація.

Практичне заняття № 2.

Тема 3. Теоретико-методологічні підходи до аналізу соціального розвитку

Класичні теорії: Е. Дюркгейм (соціальна солідарність), М. Вебер (раціоналізація), К. Маркс (конфлікт класів). Структурно-функціоналістський підхід (Т. Парсонс, Р. Мертон). Конфліктна теорія та теорія соціальної нерівності. Сучасні концепції: людський розвиток (А. Сен, можливості та свободи), соціальний капітал (Р. Патнем). Концепція сталого розвитку (Цілі сталого розвитку ООН до 2030 року). Інтегративні підходи: поєднання економічних, соціальних та гуманітарних вимірів розвитку. Застосування теорій до українського контексту: постконфліктне суспільство, регіональні диспропорції.

Практичне заняття № 3.

Тема 4. Теоретичні засади діагностики соціального розвитку

Основні індикатори: Індекс людського розвитку (HDI/IPЛП), коефіцієнт Джині, індекс соціальної напруженості, гендерний індекс. Соціально-економічні індикатори: рівень бідності, безробіття, доступ до освіти та охорони здоров'я. Кількісні методи: статистичний аналіз, кореляційний аналіз, факторний аналіз. Якісні методи: експертні опитування, фокус-групи, глибинні інтерв'ю. Соціальний моніторинг та аудит: етапи, інструменти, джерела даних. Проблеми достовірності даних в умовах війни та децентралізації.

Практичне заняття № 4.

Тема 5. Застосування методів діагностики регіонального соціального розвитку в системі державного управління

Регіональні індикатори: соціальний паспорт регіону/громади, індекс розвитку громад. Інструменти оцінки: регіональні стратегії розвитку, моніторинг ОМС, дашборди Мінрегіону. Порівняльний аналіз: області України, порівняння з країнами ЄС. Практичні кейси: оцінка соціального розвитку Полтавської області, прифронтових регіонів. Роль даних у прийнятті рішень: від діагностики до корекції політики.

Практичне заняття № 5.

Змістовий модуль 2. Державна та регіональна політика соціального та гуманітарного розвитку

Тема 6. Державна політика соціального розвитку

Принципи державної соціальної політики: соціальна справедливість, солідарність, субсидіарність. Моделі соціальної політики: скандинавська, континентальна, ліберальна, пострадянська. Пріоритети України 2025–2026: соціальний захист, зайнятість, демографічна політика. Основні напрямки: пенсійне забезпечення, соціальне страхування, допомога малозабезпеченим. Законодавча база: Закон «Про соціальні послуги», стратегії соціального захисту. Порівняльний аналіз: ефективність моделей в умовах війни. Фінансування та виклики: бюджетні обмеження, міжнародна допомога. Перспективи: реформа соціальних виплат, інтеграція з цифровими сервісами.

Практичне заняття № 6.**Практичне заняття № 7.****Тема 7. Гуманітарна політика держави: формування єдиного гуманітарного простору в Україні**

Сутність гуманітарної політики: освіта, культура, молодіжна політика, спорт, мова, релігія. Стратегічні документи: Стратегія гуманітарного розвитку до 2030, програми Мінкульту та Мінмолодьспорту. Проблеми формування єдиного простору: мовне питання, культурна ідентичність, регіональні відмінності. Вплив війни: збереження культурної спадщини, підтримка творчих індустрій, реінтеграція через культуру. Гендерна рівність та права людини в гуманітарній сфері. Роль децентралізації: повноваження громад в освіті, культурі, молодіжній політиці. Міжнародна співпраця: програми ЮНЕСКО, ЄС, підтримка діаспори. Перспективи 2025–2026: цифровізація культури, інклюзивна освіта.

Практичне заняття № 8.**Практичне заняття № 9.****Тема 8. Організаційний розвиток соціальних структур**

Інституційна структура: Міністерство соціальної політики, Мінкульт, Мінмолодьспорт, агентства. Роль НГО, благодійних фондів, волонтерських мереж. Органи місцевого самоврядування: соціальні відділи громад. Механізми координації: міжвідомчі робочі групи, платформи. Децентралізація: передача повноважень, фінансування соціальних послуг. Виклики: дублювання функцій, брак кадрів, корупційні ризики.

Практичне заняття № 10.**Тема 9. Інклюзивний розвиток та створення безбар'єрного простору в Україні**

Національна стратегія із створення безбар'єрного простору до 2030 року. Шість напрямків безбар'єрності: фізична, цифрова, інформаційна, освітня, економічна, суспільна/громадянська. План заходів на 2025–2026 роки: 798 заходів за 110 завданнями (розпорядження КМУ №374-р). Фізична безбар'єрність: доступність будівель, транспорту, громадських просторів. Цифрова та інформаційна безбар'єрність: доступ до онлайн-послуг, Дія для всіх груп. Освітня та економічна інклюзія: інклюзивна освіта, працевлаштування людей з інвалідністю. Роль громад: локальні плани безбар'єрності, моніторинг, індекс безбар'єрності громад. Особлива увага: ветерани, ВПО, люди похилого віку, діти з інвалідністю.

Практичне заняття № 11.**Змістовий модуль 3. Сучасні механізми, інструменти та виклики управління соціальним та гуманітарним розвитком****Тема 10. Технології вироблення, прийняття та реалізації управлінських рішень у соціальній та гуманітарній сферах**

Цикл публічної політики: постановка проблеми, формулювання політики, легітимізація, реалізація, моніторинг та оцінка. Інструменти: цільові програми, проекти розвитку громад, бюджети участі. Методи прийняття рішень. Оцінка ефективності. Практичні інструменти: проектний менеджмент, КРІ, дашборди моніторингу. Кейси реалізації: реформи соціальних послуг, програми підтримки ВПО. Виклики в умовах війни: швидке реагування, адаптація рішень.

Практичне заняття № 12.**Практичне заняття № 13.****Тема 11. Цифровізація та електронне врядування в соціальній та гуманітарній сфері**

Основи електронного урядування: Дія, електронні послуги соцзахисту. Цифрові сервіси: призначення допомог онлайн, електронний документообіг. Big data та аналітика для

соціального моніторингу. Цифрова безбар'єрність: доступність для людей з інвалідністю, літніх людей. Виклики: цифровий розрив, кібербезпека, захист даних.

Практичне заняття № 14.

Тема 12. Сучасні виклики та інноваційні підходи в управлінні соціальним та гуманітарним розвитком

Поствоєнне відновлення: соціальна реінтеграція ветеранів, ВПО, дітей війни. Гуманітарне реагування в умовах війни: План реагування на зиму 2025–2026 (ООН/Уряд), підготовка до опалювального сезону. Пріоритети: ізоляція житла, паливо, грошова допомога, мобільні бригади в прифронтових регіонах. Інноваційні підходи: соціальне підприємництво, ESG-принципи, громадські ініціативи. Розвиток громадянського суспільства: Національна стратегія 2021–2026, план заходів (реєстрація ГО в Дії, підтримка соціального підприємництва). Глобальні виклики: міграція, старіння населення, кліматичні зміни. Перспективи 2026+: інвестиції в громади, міжнародна допомога, посилення міжсекторальної співпраці.

Практичне заняття № 15.

8. Структура навчальної дисципліни

Назви змістових модулів і тем	Кількість годин					
	усього	у тому числі				
		л	п	лаб	інд	с.р.
1	2	3	4	5	6	7
Змістовий модуль 1. Теоретико-методологічні основи соціального та гуманітарного розвитку						
Тема 1. Предмет, метод і завдання дисципліни	12	2	2	-	-	8
Тема 2 Модернізація системи соціальних відносин	12	2	2	-	-	8
Тема 3. Теоретико-методологічні підходи до аналізу соціального розвитку	12	2	2	-	-	8
Тема 4. Теоретичні засади діагностики соціального розвитку	12	2	2	-	-	8
Тема 5. Застосування методів діагностики регіонального соціального розвитку в системі державного управління	12	2	2	-	-	8
Разом за змістовим модулем 1	60	10	10	-	-	40
Змістовий модуль 2. Державна та регіональна політика соціального та гуманітарного розвитку						
Тема 6 Державна політика соціального розвитку	22	4	4	-	-	14
Тема 7. Гуманітарна політика держави: формування єдиного гуманітарного простору в Україні	22	4	4	-	-	14
Тема 8. Організаційний розвиток соціальних структур	12	2	2	-	-	8
Тема 9. Інклюзивний розвиток та створення безбар'єрного простору в Україні	12	2	2	-	-	8
Разом за змістовим модулем 2	68	12	12	-	-	44
Змістовий модуль 3. Сучасні механізми, інструменти та виклики управління соціальним та гуманітарним розвитком						
Тема 10. Технології вироблення, прийняття та реалізації управлінських рішень у соціальній та гуманітарній сферах	22	4	4	-	-	14
Тема 11. Цифровізація та електронне врядування в соціальній та гуманітарній сфері	12	2	2	-	-	8
Тема 12. Сучасні виклики та інноваційні підходи в управлінні соціальним та гуманітарним розвитком	18	4	2	-	-	12
Разом за змістовим модулем 3	52	10	8	-	-	34
Усього годин	180	32	30	-	-	118

9. Перелік питань для семінарських занять

№ з/п	Тема заняття та перелік питань	Кількість годин для денної форми
	Семінарські заняття не передбачені*	

10. Перелік питань для практичних занять

№ з/п	Тема заняття та перелік питань	Кількість годин для денної форми
Змістовий модуль 1. Теоретико-методологічні основи соціального та гуманітарного розвитку		
1	Тема 1. Предмет, метод і завдання дисципліни 1. Визначення понять соціальний розвиток, гуманітарний розвиток, людський розвиток. 2. Відмінності між соціальною та гуманітарною сферами. 3. Предмет і об'єкт дисципліни в системі публічного управління. 4. Основні методи дослідження: системний підхід, індикаторний аналіз, порівняльний метод. 5. Завдання дисципліни щодо управління якістю життя та соціальною інклюзією	2
2	Тема 2. Модернізація системи соціальних відносин 1. Глобальні фактори модернізації: глобалізація, цифрова трансформація, демографічні зміни. 2. Пострадянська трансформація соціальних відносин в Україні. 3. Вплив повномасштабної війни на солідарність і волонтерство. 4. Перспективи повоєнного відновлення соціальних відносин у 2025–2026 роках.	2
3	Тема 3. Теоретико-методологічні підходи до аналізу соціального розвитку 1. Класичні теорії: соціальна солідарність Е. Дюркгейма. 2. Раціоналізація суспільства за М. Вебером. 3. Конфлікт класів за К. Марксом. 4. Структурно-функціоналістський підхід Т. Парсонса та Р. Мертона. 5. Концепція людського розвитку А. Сена. 6. Соціальний капітал Р. Патнема. 7. Цілі сталого розвитку ООН до 2030 року. 8. Інтегративні підходи до соціального розвитку. 9. Застосування теорій до постконфліктного суспільства України.	2
4	Тема 4. Теоретичні засади діагностики соціального розвитку 1. Індекс людського розвитку (HDI) та його компоненти. 2. Коефіцієнт Джині як показник нерівності. 3. Індекс соціальної напруженості та гендерний індекс. 4. Соціально-економічні індикатори: рівень бідності, безробіття. 5. Кількісні методи: статистичний, кореляційний, факторний аналіз. 6. Якісні методи: експертні опитування, фокус-групи. 7. Етапи соціального моніторингу та аудиту. 8. Проблеми достовірності даних в умовах війни та децентралізації.	2
5	Тема 5. Застосування методів діагностики регіонального соціального розвитку в системі державного управління 1. Регіональні індикатори: соціальний паспорт регіону/громади. 2. Індекс розвитку громад. 3. Інструменти оцінки: регіональні стратегії, дашборди Мінрегіону.	2

	<ol style="list-style-type: none"> 4. Порівняння соціального розвитку областей України. 5. Оцінка соціального розвитку Полтавської області. 6. Особливості соціального розвитку прифронтових регіонів. 7. Використання даних для корекції регіональної політики. 	
Змістовний модуль 2. Державна та регіональна політика соціального та гуманітарного розвитку		
6	Тема 6. Державна політика соціального розвитку <ol style="list-style-type: none"> 1. Принципи державної соціальної політики: справедливість, солідарність, субсидіарність. 2. Скандинавська модель соціальної політики. 3. Континентальна та ліберальна моделі. 4. Пострадянська модель та її трансформація в Україні. 5. Пріоритети соціальної політики України на 2025–2026 роки. 	2
7	Тема 6. Державна політика соціального розвитку <ol style="list-style-type: none"> 1. Напрямки: пенсійне забезпечення, соціальне страхування. 2. Закон «Про соціальні послуги» та стратегії соціального захисту. 3. Фінансування соціальної політики в умовах війни. 4. Реформа соціальних виплат та цифрова інтеграція. 	2
8	Тема 7. Гуманітарна політика держави: формування єдиного гуманітарного простору <ol style="list-style-type: none"> 1. Сутність гуманітарної політики: освіта, культура, молодь, спорт. 2. Стратегія гуманітарного розвитку до 2030 року. 3. Проблеми мовного питання та культурної ідентичності. 4. Збереження культурної спадщини в умовах війни. 5. Підтримка творчих індустрій та реінтеграція через культуру. 	2
9	Тема 7. Гуманітарна політика держави: формування єдиного гуманітарного простору <ol style="list-style-type: none"> 1. Гендерна рівність у гуманітарній сфері. 2. Повноваження громад в освіті та культурі після децентралізації. 3. Міжнародна співпраця: ЮНЕСКО, ЄС. 4. Цифровізація культури та інклюзивна освіта в 2025–2026 роках. 	2
10	Тема 8. Організаційний розвиток соціальних структур <ol style="list-style-type: none"> 1. Інституційна структура: Міністерство соціальної політики, Мінкульт. 2. Роль НГО та волонтерських мереж. 3. Соціальні відділи органів місцевого самоврядування. 4. Механізми координації: міжвідомчі групи, платформи. 5. Передача повноважень громадам у соціальній сфері. 6. Фінансування соціальних послуг після децентралізації. 7. Виклики: дублювання функцій, брак кадрів. 	2
11	Тема 9. Інклюзивний розвиток та створення безбар'єрного простору в Україні <ol style="list-style-type: none"> 1. Національна стратегія безбар'єрного простору до 2030 року. 2. Шість напрямків безбар'єрності: фізична, цифрова, інформаційна. 3. План заходів на 2025–2026 роки (розпорядження КМУ №374-р). 4. Фізична доступність будівель, транспорту, громадських просторів. 5. Цифрова безбар'єрність: доступ до послуг Дія. 6. Інклюзивна освіта та працевлаштування людей з інвалідністю. 7. Локальні плани безбар'єрності громад. 8. Індекс безбар'єрності громад та моніторинг. 9. Особлива увага до ветеранів, ВПО, людей похилого віку. 	2
Змістовний модуль 3. Сучасні механізми, інструменти та виклики управління соціальним та гуманітарним розвитком		
12	Тема 10. Технології вироблення, прийняття та реалізації управлінських	2

	рішень у соціальній та гуманітарній сферах 1. Цикл публічної політики: постановка проблеми, формулювання, реалізація. 2. Інструменти: цільові програми, бюджети участі. 3. Політика, що базується на доказах та громадські консультації. 4. Оцінка ефективності: аналіз витрат і вигод, SROI.	
13	Тема 10. Технології вироблення, прийняття та реалізації управлінських рішень 1. Проектний менеджмент та KPI в соціальній сфері. 2. Реформи соціальних послуг в Україні. 3. Програми підтримки ВПО. 4. Швидке реагування на гуманітарні потреби в умовах війни.	2
14	Тема 11. Цифровізація та електронне врядування в соціальній та гуманітарній сфері 1. Електронні послуги соцзахисту через Дія. 2. Призначення допомог онлайн. 3. Електронний документообіг у соціальній сфері. 4. Використання big data для соціального моніторингу. 5. Цифрова безбар'єрність для людей з інвалідністю. 6. Цифровий розрив та кібербезпека. 7. Захист персональних даних в електронному врядуванні.	2
15	Тема 12. Сучасні виклики та інноваційні підходи в управлінні соціальним та гуманітарним розвитком 1. Соціальна реінтеграція ветеранів та ВПО. 2. Ізоляція житла, паливо, мобільні бригади. 3. Соціальне підприємництво як інструмент відновлення. 4. ESG-принципи в управлінні соціальним розвитком. 5. Національна стратегія розвитку громадянського суспільства 2021–2026. 6. Глобальні виклики: міграція, старіння населення, кліматичні зміни. 7. Інвестиції в громади та міжнародна допомога	2
	Усього	30

11. Перелік питань для лабораторних занять

№ з/п	Тема заняття та перелік питань	Кількість годин для денної форми
	Лабораторні заняття не передбачені*	

12. Самостійна робота

Метою самостійної роботи здобувача вищої освіти з навчальної дисципліни «Управління соціальним та гуманітарним розвитком» є формування у студентів здатності самостійно аналізувати актуальні проблеми та напрями розвитку взаємодії держави з інститутами громадянського суспільства в соціальній та гуманітарній сферах в умовах війни та повоєнної відбудови, працювати з чинним законодавством України щодо залучення громадянського суспільства до процесів прийняття рішень та відновлення, міжнародно-правовими актами (зокрема, стандартами ОЕСР, рекомендаціями Ради Європи та принципами ЄС щодо соціального діалогу та громадянської участі), опрацьовувати наукові джерела, порівнювати різні концепції та підходи до партнерства держави з громадськими організаціями, робити обґрунтовані висновки щодо шляхів посилення співпраці та вдосконалення практики реалізації спільних ініціатив у воєнний та повоєнний періоди в соціальній та гуманітарній сферах.

У процесі самостійної роботи студенти мають навчитися користуватися

бібліотечними фондами та електронними базами даних, знаходити й опрацювати сучасну наукову, навчальну та практичну літературу, узагальнювати отриману інформацію, складати конспекти, готувати аналітичні матеріали та пропозиції, що сприятимуть глибокому розумінню тенденцій взаємодії держави з громадянським суспільством у соціальній та гуманітарній сферах, євроінтеграційних процесів та модернізації механізмів відновлення якості життя населення, соціальної інклюзії та безбар'єрності в умовах війни та повоєнної відбудови.

Види самостійної роботи здобувача вищої освіти:

- опрацювання лекційного матеріалу;
- підготовка до практичних занять;
- опрацювання тем курсу, які виносяться на самостійне вивчення, за списками літератури, рекомендованими в робочій навчальній програмі дисципліни;
- підготовка до виконання модульної контрольної роботи (тестування);
- відвідування консультацій (згідно графіку консультацій кафедри);
- підготовка до складання диференційованого заліку за контрольними питаннями.

Перелік питань для самостійного вивчення студентами

№ з/п	Перелік питань	Кількість годин для денної форми
ЗМІСТОВНИЙ МОДУЛЬ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ СОЦІАЛЬНОГО ТА ГУМАНІТАРНОГО РОЗВИТКУ		
Тема 1. Предмет, метод і завдання дисципліни		
1	Які основні відмінності між поняттями «соціальний розвиток», «гуманітарний розвиток» та «людський розвиток» і як вони відображаються в офіційних документах ООН та законодавстві України?	4
2	Опишіть етапи пострадянської трансформації соціальних відносин в Україні з 1991 року до 2025–2026 років та визначте ключові фактори, що вплинули на перехід від патерналістської моделі до європейської орієнтації.	4
Тема 2 Модернізація системи соціальних відносин		
3	Проаналізуйте вплив повномасштабної війни (з 2022 року) на зміну характеру соціальних відносин в Україні: як посилилася солідарність, волонтерство та взаємодопомога, і які нові виклики (травматизація суспільства, міграція, ВПО) з'явилися внаслідок цього.	4
4	Які глобальні фактори модернізації соціальних відносин (глобалізація, цифрова трансформація, демографічні зрушення, кліматичні зміни) найсильніше впливають на соціальну сферу України в умовах повоєнного відновлення 2025–2026 років і як держава може адаптувати свою політику до цих факторів?	4
Тема 3. Теоретико-методологічні підходи до аналізу соціального розвитку		
5	Порівняння класичних і сучасних теорій соціального розвитку.	4
6	Інтеграція Цілей сталого розвитку в регіональні стратегії України.	4
Тема 4. Теоретичні засади діагностики соціального розвитку		
7	Порівняння значень HDI та Gini для України та країн ЄС.	4
8	Етапи проведення соціального аудиту в громаді.	4
Тема 5. Застосування методів діагностики регіонального соціального розвитку в системі державного управління		

9	Зміст Програми економічного і соціального розвитку Полтавської області на 2026 рік.	4
10	Інструменти моніторингу органів місцевого самоврядування.	4
ЗМІСТОВНИЙ МОДУЛЬ 2. СУЧАСНІ МЕХАНІЗМИ, ІНСТРУМЕНТИ ТА ВИКЛИКИ УПРАВЛІННЯ СОЦІАЛЬНИМ ТА ГУМАНІТАРНИМ РОЗВИТКОМ		
Тема 6. Державна політика соціального розвитку		
11	Ключові стратегії соціального захисту в Україні на 2025–2026 роки.	7
12	Порівняння пенсійного забезпечення в Україні та країнах ЄС.	7
Тема 7 Гуманітарна політика держави: формування єдиного гуманітарного простору		
13	Приклади співпраці України з ЮНЕСКО в гуманітарній сфері.	7
14	Мовне питання в контексті єдиного гуманітарного простору.	7
Тема 8. Організаційний розвиток соціальних структур		
15	Структура Міністерства соціальної політики України.	4
16	Приклади міжсекторальної співпраці в соціальній сфері.	4
Тема 9. Інклюзивний розвиток та створення безбар'єрного простору в Україні		
17	Стан виконання Плану заходів №374-р за 2025 рік.	4
18	Цифрова безбар'єрність у застосунку Дія.	4
ЗМІСТОВНИЙ МОДУЛЬ 3. СУЧАСНІ МЕХАНІЗМИ, ІНСТРУМЕНТИ ТА ВИКЛИКИ		
Тема 10. Технології вироблення, прийняття та реалізації управлінських рішень у соціальній та гуманітарній сферах		
19	Методи оцінки ефективності: cost-benefit та SROI.	7
20	Приклади проектів громадського розвитку в Полтавській області.	7
Тема 11. Цифровізація та електронне врядування в соціальній та гуманітарній сфері		
21	Основні цифрові сервіси соцзахисту в Україні на 2026 рік.	4
22	Приклади використання big data у соціальному моніторингу.	4
Тема 12. Сучасні виклики та інноваційні підходи в управлінні соціальним та гуманітарним розвитком		
23	Ключові заходи Плану реагування на зиму 2025–2026.	6
24	Перспективи інвестицій у громади в контексті відновлення.	6
Разом		118

13. Індивідуальні завдання

Не передбачено планом

14. Методи навчання

При викладанні навчальної дисципліни «Управління соціальним та гуманітарним розвитком» застосовуються словесні, наочні та практичні методи навчання, які поєднуються з сучасними інтерактивними технологіями. Це сприяє не лише засвоєнню теоретичних знань, а й формуванню практичних навичок та soft skills, необхідних майбутнім фахівцям у сфері публічного управління та адміністрування в соціальній та гуманітарній сферах в умовах війни та повоєнного відновлення.

Для забезпечення ефективності освітнього процесу використовуються сучасні інструменти та обладнання, серед яких мультимедійні засоби (проектор, інтерактивна дошка, комп'ютери, веб-камери, мікрофони), а також спеціалізоване програмне забезпечення. Під час занять застосовуються Microsoft Teams, Zoom для дистанційного навчання та консультацій, Moodle для організації навчального процесу, тестування та взаємодії зі здобувачами освіти. Для аналізу сучасної практики управління соціальним та гуманітарним розвитком використовуються державні портали (наприклад, портал Мінсоцполітики,

Мінкульту, Мінмолодьспорту, Міністерства цифрової трансформації України, Open Data Portal України), платформи громадського моніторингу та відновлення, а також Liga:Zakon. Важливим елементом є робота з базами міжнародного досвіду, зокрема базою даних ОЕСР з питань відкритої участі та партнерства, рекомендаціями Ради Європи щодо громадянської участі, принципами ЄС у сфері соціального діалогу та інклюзії, а також електронними бібліотеками (DOAJ, ResearchGate, Наукова бібліотека НБУ ім. Вернадського).

Словесні методи навчання застосовуються під час лекцій та практичних занять для формування базових знань. Серед них – розповідь, що дозволяє викладачу логічно та доступно викладати матеріал із прикладами з практики управління соціальним та гуманітарним розвитком в умовах війни та відновлення, пояснення для розкриття складних категорій соціальної політики, інклюзії та безбар'єрності, а також бесіда та дискусія, що забезпечують активну взаємодію зі здобувачами.

Практичні методи орієнтовані на формування професійних навичок і включають аналіз кейсів на основі реальних програм соціального захисту, гуманітарної політики, інклюзивного розвитку та поствоєнного відновлення, моделювання ситуацій управління соціальними процесами в умовах конфлікту, розробку стратегій соціального та гуманітарного розвитку для повоєнної відбудови, розв'язання ситуаційних задач, моделювання процесів спільного прийняття рішень на рівні органів влади та громад, а також тренінги з аналізу міжнародних стандартів ОЕСР щодо відкритої участі, рекомендацій Ради Європи та рішень Європейської комісії з питань соціальної інклюзії та відновлення.

Формування soft skills відбувається за допомогою роботи в малих групах, де здобувачі навчаються командній взаємодії, розподілу ролей та спільному прийняттю рішень. Важливими є ділові ігри та моделювання реальних професійних ситуацій (наприклад, розробка програми безбар'єрності громади чи реінтеграції ветеранів), дебати й дискусії, що розвивають навички публічних виступів та аргументації. Для стимулювання творчого мислення використовуються мозкові штурми та квести, а кейс-методи дозволяють працювати з реальними прикладами з практики та шукати ефективні шляхи вирішення проблем управління соціальним та гуманітарним розвитком в умовах війни та повоєнної відбудови.

Застосування поєднання традиційних і сучасних методів навчання у викладанні дисципліни дає змогу сформувати у здобувачів не лише ґрунтовні теоретичні знання, а й практичні навички, критичне мислення та здатність до ефективної комунікації, що є важливими для успішної роботи у сфері публічного управління соціальною та гуманітарною сферами у сучасних умовах війни та відновлення.

15. Методи контролю

Поточний контроль успішності засвоєнням студентами навчального матеріалу може здійснюватися шляхом опитування й оцінювання знань здобувачів під час практичних занять, оцінювання виконання самостійної роботи, тестування або в ході індивідуальних співбесід зі студентами під час консультацій. Вибір конкретних форм і методів поточного контролю знань студентів залежить від викладача і доводиться до їхнього відома на першому практичному занятті.

Модульний контроль має на меті перевірку засвоєння студентом певної сукупності знань та вмінь, що формують відповідний модуль. Модульний контроль реалізується шляхом узагальнення результатів поточного контролю знань і проведення спеціальних контрольних заходів (у формі тестування), проводиться наприкінці кожного змістового модулю за рахунок аудиторних занять. На підставі результатів модульного контролю здійснюється міжсесійний контроль (атестація).

Підсумковий контроль здійснюється у формі диференційованого заліку.

16. Розподіл балів, які отримують студенти
Схема нарахування балів* з навчальної дисципліни «Управління соціальним та гуманітарним розвитком» за видами робіт для здобувачів денної форми здобуття освіти

Види робіт/контролю	Перелік тем														
	Тема 1.	Тема 2	Тема 3.	Тема 4.	Тема 5	Тема 6.	Тема 7:	Тема 8.	Тема 9.	Тема 10	Тема 11.	Тема 12.			
	Практичне заняття														
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
Усне опитування	2		2		2	2		2		2		2		2	
Виконання практичних завдань	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Тестування		3		3			3		3				3		
Виконання завдань самостійної роботи	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Модульний контроль					4					4					4
Всього за теми	4	5	4	5	8	8	8	4	6	8	4	6			
Диф. залік	30														
Всього за результатами вивчення навчальної дисципліни	100														

Шкала та критерії оцінювання відповіді за результатами усного опитування для денної форми здобуття освіти:

Бали	Критерії оцінювання
2	Питання розкрито повністю, що свідчить про відмінне засвоєння матеріалу відповідно вказаних програмних результатів навчання. Студент вільно володіє науково-понятійним апаратом.
1	Механічне відтворення матеріалу з деякими помилками, неточності у використанні науково-понятійного апарату.
0	Відсутність відповіді на теоретичне питання, що не дає можливість оцінити формування компетентностей та отримання програмних результатів навчання у здобувача вищої освіти.

Шкала та критерії оцінювання виконання практичних завдань для денної форми здобуття освіти:

Бали	Критерії оцінювання
1	Завдання практичної роботи виконано в повному обсязі, оформлено належним чином, у висновках відображено здатність до практичного застосування отриманих знань.
0,5	Завдання виконано не повністю або з несуттєвими помилками, висновки оформлені, але лише частково розкривають практичне завдання.
0	Практична робота не виконана або виконана з суттєвими помилками, висновки відсутні чи не мають практичного значення.

Оцінювання тестування денної форми здобуття освіти:

- кожна правильна відповідь оцінюється у фіксовану кількість балів ($0,3 \times 10 = 3$);
- правильність відповідей перевіряється відповідно до ключа тестів.

**Шкала та критерії оцінювання виконання завдань самостійної роботи
для денної форми здобуття освіти:**

Бали для денної форми навчання	Критерії оцінювання
1	Виконання завдань самостійної роботи здійснене у повному обсязі, не містить помилок, що дає можливість оцінити формування компетентностей та отримання програмних результатів навчання у здобувача вищої освіти на високому рівні.
0,5	Виконання завдань самостійної роботи здійснене не у повному обсязі, містить несуттєві помилки, що дає можливість оцінити рівень формування компетентностей та отримання програмних результатів навчання у здобувача вищої освіти як достатній.
0	Завдання самостійної роботи не виконано та/або результати не відповідають поставленим завданням та/або завдання виконано із суттєвими помилками.

**Шкала та критерії оцінювання виконання модульного контролю (тестування)
для денної форми здобуття освіти:**

- кожна правильна відповідь оцінюється у фіксовану кількість балів ($0,4 \times 10 = 4,0$);
- правильність відповідей перевіряється відповідно до ключа тестів.

**Шкала та критерії оцінювання знань здобувачів вищої освіти
за результатами складання диференційованого заліку**

Завдання	Бали	Критерії оцінювання
Тестування	0-30	Кожна правильна відповідь оцінюється у фіксовану кількість балів ($1 \times 30 = 30$), правильність відповідей перевіряється відповідно до ключа тестів.

Шкала оцінювання: національна та ECTS

100-бальна рейтингова система оцінювання	Оцінка за шкалою ECTS	Оцінка за національною шкалою
		для екзамену, диференційованого заліку, курсової роботи, практики
90 – 100	A -відмінно	5-відмінно
82-89	B -дуже добро	4-добре
74-81	C -добре	
64-73	D -задовільно	
60-63	E -достатньо	3-задовільно
35-59	FX - незадовільно з можливістю повторного складання	2-незадовільно
0-34	F - незадовільно з обов'язковим повторним вивченням дисципліни	

Правила модульно-рейтингового оцінювання знань

- Загальна трудомісткість дисципліни – 100 балів, із них: при семестровому контролі у вигляді диференційованого заліку на поточний контроль може бути відведено від 70 до 100 балів (для допуску до диференційованого заліку необхідно мати не менше 35 балів поточної

успішності).

1. Поточний контроль. Бали, отримані впродовж семестру, за видами навчальної діяльності розподіляються наступним чином (розподіл орієнтовний):

- робота на практичних заняттях (відповіді, виконання практичних завдань, а в разі їх пропусків з поважної причини – індивідуальні співбесіди на консультаціях за темами відповідних занять) – до 70 балів.

Присутність на лекціях і практичних не оцінюється в балах. Пропуски занять підлягають обов'язковому відпрацюванню в індивідуальному порядку під час консультацій. Пропущене заняття має бути відпрацьоване впродовж двох наступних тижнів, при тривалій відсутності студента на заняттях з поважної причини встановлюється індивідуальний графік відпрацювання пропусків, але не пізніше початку екзаменаційної сесії.

Студент, який повністю виконав програму навчальної дисципліни і отримав достатню рейтингову оцінку (не менше 35 балів), допускається до підсумкового контролю з дисципліни.

2. Підсумковий контроль Підсумковим контролем є диференційований залік. Він здійснюється відповідно до вимог «Положення про організацію освітнього процесу в Національному університеті «Полтавська політехніка імені Юрія Кондратюка».

17. Методичне забезпечення

1. Мирошніченко А.І. Методичні рекомендації для підготовки до практичних занять та самостійної роботи навчальної дисципліни «Управління соціальним та гуманітарним розвитком» для студентів спеціальності 281 «Публічне управління та адміністрування». Полтава, 2024. 47 с.

2. Мирошніченко А.І. Курс лекцій з дисципліни «Управління соціальним та гуманітарним розвитком» для здобувачів вищої освіти спеціальності 281 «Публічне управління та адміністрування». Полтава: Національний університет імені Юрія Кондратюка, 2024. 110 с.

18. Рекомендована література

Базова

1. Система соціального захисту в Україні : навч. посіб. / МОН України, Уманський держ. пед. ун-т імені Павла Тичини ; уклад. О. О. Матрос. – Умань : Візаві, 2021. – 175 с.
Netherlands Ministry of Health, Welfare and Sport. Social Support Act and

2. Elderly Care in the Netherlands. – The Hague, 2022. – <https://www.government.nl/ministries/ministry-of-health-welfare-and-sport>

3. OECD. Health at a Glance: Europe 2022. – Paris: OECD Publishing, 2022. – <https://www.oecd.org/health>

4. UNDP Ukraine. Human Development Report: Social Protection and Ageing Population in Ukraine. – Kyiv: UNDP, 2022. – <https://www.undp.org/ukraine>

5. Державна служба статистики України. Соціально-економічний стан регіонів України: щорічний збірник статистичних даних. – Київ, 2023.

6. Коваленко, В. О., Петренко, А. В. Цифрова трансформація у сфері соціальних послуг: міжнародний досвід та перспективи для України. – Київ: Інститут соціології НАН України, 2022.

7. Міністерство соціальної політики України. Національна стратегія соціального розвитку України до 2030 року. – Київ, 2021.

8. Ольшевська, Т. П. Інструменти оцінки ефективності соціальних програм. – Київ: КНУ, 2018. – 198 с.

9. Пріор, Д., Робертсон, Л. Соціальна політика: концепції та інструменти управління. – Київ: Вид-во «Наукова думка», 2020. – 312 с.

10. Соколова, І. М. Управління гуманітарними ініціативами та кризовими ситуаціями. – Харків: ХНУ, 2020. – 224 с.

Допоміжна

1. Діденко О.Г., Мирошниченко А.І. Формування ефективної регіональної політики в Україні / О.Г. Діденко, А.І. Мирошниченко // Економіка і регіон. № 3 (90), 2023 С. 21-25 URL: <https://journals.nupp.edu.ua/eir/article/view/3024>
2. Єрмак О.О., Мирошниченко А.І. Міжнародні та національні програми допомоги постраждалим від війни: виклики та перспективи / О.О. Єрмак, А.І. Мирошниченко // Ерліхівський журнал 2024. №11. С.22-27 URL: <https://journals.chnu.chernivtsi.ua/index.php/Ehrlich/article/view/105>
3. Коваленко Т. С. Механізми управління соціальною сферою в територіальних громадах. Державне управління: теорія та практика, 2022, 3(56), С. 77–85.
4. Лахижа М.І., Скрильник О.О., Мирошниченко А.І. Гендерний мейнстримінг у Республіці Польща в умовах євроінтеграції. Проблеми сучасних трансформацій. Серія: право, публічне управління та адміністрування. 2025. № 17. <https://doi.org/10.54929/2786-5746-2025-17-02-09>.
5. Мирошниченко А.І., Бойко В.В. Роль держави та громадянського суспільства у захисті прав дітей, які постраждали внаслідок воєнних дій / А.І. Мирошниченко В.В. Бойко // Молодий вчений. 2025. № 1 (132). С.130-134 URL: <https://molodyivchenyi.ua/index.php/journal/article/view/6338/6199>
6. Напрями державної політики у сфері забезпечення рівних можливостей жінок та чоловіків. Аналітична записка. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/socialna-politika/napryamiderzhavnoi-politiki-u-sferi-zabezpechennya-rivnikh>.
7. Невмержицький В. М. Державна політика у сфері соціального захисту: аналіз реалізації. Вісник Академії управління, 2022, 2(19), С. 14–21.
8. Пилипенко Л. В. Соціальна інфраструктура територіальних громад: виклики децентралізації. Журнал регіональної політики, 1(3), 2022, С. 99–108.
9. Політична система України: конституційна модель та політичні практики: монографія / кол. авт.: Зеленько Г. І. (кер., наук. ред.) та ін. Київ: і нд ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2023. 536 с.
10. Пріоритети забезпечення гуманітарної присутності України в світі. <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/gumanitarniy-rozvitok/prioriteti-zabezpechennya-gumanitarnoiprisutnosti-ukraini-v>.
11. Романов Д. В. Ефективність управління соціальними послугами: нові підходи. Управлінські науки, 8 (15), 2021. С. 67–75.
12. Смирнова Т. А. Реформа системи соціального захисту в Україні: досвід і проблеми. Соціальна політика. 5 (23). 2021. С. 40–48.
13. Управління соціальним та гуманітарним розвитком. Методичні вказівки до практичних занять та самостійної роботи для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти галузі знань 28 «Публічне управління та адміністрування» спеціальності 281 «Публічне управління та адміністрування» всіх форм навчання / Укладачі: Руденко О.М., Олійченко І.М., Дітковська М.Ю. – Чернігів: НУ «Чернігівська політехніка», 2024. – 84 с.

19. Інформаційні ресурси

1. Дистанційний курс з дисципліни «Управління соціальним та гуманітарним розвитком» розміщено за покликанням <https://dist.nupp.edu.ua/course/view.php?id=6808>
2. <http://www.president.gov.ua> – Офіційне представництво Президента України.
3. <http://www.rada.gov.ua/> – Офіційний портал Верховної Ради України.
4. <http://www.kmu.gov.ua/> – Офіційний портал органів виконавчої влади України.
5. <http://ukraine-eu.mfa.gov.ua/> – «Україна-Європейський Союз» – офіційний сайт представництва України при Європейському Союзі.
6. <http://www.coe.kiev.ua/index.html> – Офіційне представництво Ради Європи в Україні.
7. <http://www.niss.gov.ua/> – Національний інститут стратегічних досліджень.
8. <https://www.dcz.gov.ua/> – Державна служба зайнятості: офіційний сай.
9. <https://www.msp.gov.ua/> – Міністерство соціальної політики: офіційний сайт
10. <https://www.pfu.gov.ua/> – Пенсійний фонд України: офіційний сайт